

Een historisch déjà vu

Christendom en islam veroveren de macht

Precies op de dag dat medewerkers van *Charlie Hebdo* werden vermoord, 7 januari 2015, verscheen de roman *Soumission (Onderworpen)* van Michel Houellebecq. Toen ik kennis van het boek nam, kreeg ik een historisch déjà vu: had het christendom in de vierde eeuw niet op vergelijkbare wijze de macht veroverd?

Anton van Hooff is klassiek historicus.

Onderworpen schildert hoe Frankrijk in de nabije toekomst wordt overgenomen door een islamitisch regime, niet met geweld, maar langs volstrekt democratische weg. Om erger te voorkomen – Marine Le Pen – laat links een sympathieke muzelman, een soort Aboutaleb, president worden. Deze hervormt de maatschappij in islamitische zin. Alleen moslims mogen onderwijs geven, zodat veel universitaire docenten zich spoorlags bekeren en zich gewillig meer vrouwen laten toewijzen – ze hadden toch al relaties met diverse studentes. Ook in de vierde eeuw liet de niet-gelovige meerderheid de omslag naar het christendom gelaten over zich heen komen. In het verleden zijn vastberaden minderheden wel vaker op zo'n manier aan de macht gekomen, zoals de calvinisten in de Nederlandse Opstand en de bolsjewieken in 1917. Waarom won het christendom, dat na drie

eeuwen nog slechts een kleine minderheid van de bevolking omvatte? Voor een gelovige is het antwoord natuurlijk niet moeilijk: het lag nu eenmaal in Gods heilsplan. Toen de Verlosser door zijn kruisiging en opstanding dood en zonde in principe had overwonnen, vestigde de Kerk zich als Gods Rijk in wording op aarde.

Vroom toerisme

Een soort historische uitleg vult die gelovige verklaring aan: de heidense goden zouden op sterven na dood zijn geweest. 'Maar met al hun schoonheid en betoverende poëzie waren zij niet in staat de honger van de zielen te stillen,' schrijft Peter Bamm in *Een geloof verovert de wereld*.¹ Deze 'analyse' is aantoonbaar onjuist. In de tweede eeuw, de tijd waarin het christendom zichtbaar werd, waren de goden namelijk nog springlevend. Nooit werden er zo veel tempels hersteld of nieuwe gebouwd. Massa's pelgrims bezochten de heiligdommen en talrijke festivals die in de honderden steden van het Romeinse Rijk werden gehouden. De Pax Romana en het uitgebreide wegennet bevorderden het vrome toerisme als nooit tevoren. In mijn boek *De Gouden Eeuw van Rome* wordt naast die verschijnselen van vitaliteit gewezen op *Droomduidingen* van Artemidoros van Daldis.² Onder de honderden beschreven dromen zijn talrijke verschijningen van goden. 'Zeus zien zoals we hem voorstellen of zijn beeltenis, met zijn typische attributen is goed voor een koning en een rijke.' Zeegoden zien is uiteraard gunstig voor mensen die met water te maken hebben. Als de goden hoogstpersoonlijk verschijnen, brengen ze niet altijd geluk. 'Artemis maakt te zien is hoe dan ook voor niemand gunstig' (*Droomduidingen* 2, 35). Dit laatste begrijpt iedereen die weet hoe Aktaion door zijn eigen jachthonden werd verscheurd toen hij per ongeluk de godin badend in een poel had gezien. Het maakte veel uit in welke variant een godheid verscheen. Zoals de Maria van Lourdes er heel anders uitziet dan die van Fatima, was er een Aphrodite de 'Alvolkse', *Pandemos*, en de Hemelse, *Ourania*. De eerste was goed voor landlopers, herbergiers, ►

¹ Peter Bamm, *Een geloof verovert de wereld. Opbloei en verspreiding van de vroeg-Christelijke kerk*, Gaade, Den Haag 1959, p. 15.

² *De Gouden Eeuw van Rome. Tussen de volmaakte Traianus en Commodus de gladiator*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2017.

De martelares Apollonia werd gefolterd door haar de tanden uit te trekken. Gelovigen roepen haar aan bij kiespijn. Miniatuur uit een middeleeuws manuscript, collectie Koninklijke Bibliotheek.

Rechterpagina: Johannes de Doper (links) staat naast de eerste christelijke martelaar, Sint-Stefanus. Hij werd gestenigd in Jeruzalem in het jaar 35. Paneel uit ca. 1450 uit een klooster in Spanje. MNAC, Barcelona.

weegmeesters, kunstmakers, artsen, toneelspe-
 lers en prostituees. Mannen die wilden trouwen
 moesten bij die verschijning maar van hun voor-
 nemen afzien, 'want hun vrouw zal publiek zijn'.
 De Hemelse Aphrodite was het tegendeel van de
 Pandemische: 'Want zij is bij uitstek goed voor
 huwelijken, relaties en verwekking van kinderen.'
 Als Moeder Natuur was ze gunstig voor boeren.
 Zoals sommige mystica's zich in hun visioenen
 met hun bruidegom Christus verenigden, hadden
 heidenen in hun slaap gemeenschap met een god-
 heid. Zulke dromen betekenden voor een zieke
 overigens onherroepelijk de dood. Want dan
 verliet de ziel immers het lichaam en verenigde zij
 zich met de goden (1, 91).

Multiculturalisme

Dus dood waren de goden allerm minst. Toen de
 heidenen de christenen begonnen op te merken,
 betitelden ze juist hen als *atheoi*: dat lichtschuwe
 tuig zag niet dat alles vol goden was. Dat de
 Joden in één god geloofden was nu eenmaal een
 eigenaardigheid van dat exotische volk, maar
 de gemiddelde rijksbewoner kon zich toch niet
 vinden in zo'n steriele godsvoorstelling? En dat
 die Jezus een zoon van God was, was niet erg
 origineel, want de goden hadden immers zo veel
 nakomelingen bij sterfelijke vrouwen verwekt.
 Jezus was gewoon een van de goeroes geweest
 waarvan het in de oude wereld wemelde. Zo was
 er een Apollonios van Tyana wiens levensver-
 haal leest als een evangelie: wonderen, pakkende
 uitspraken, voorspellingen, onthouding en mis-
 schien was hij wel nooit gestorven... Keizerin
 Iulia Domna (170-217) had in haar kamer bustes
 staan van deze Apollonios, van Mozes en ook van
 Jezus. Dat was echt heidens multiculturalisme.
 Om het met Frederik de Grote te zeggen: iedereen
 moest maar op zijn manier zalig worden. Heel
 wat mensen deden aan 'relisshoppen'. Ze zochten
 hun heil bij de ene god na de andere, ondergingen

Boven: *Pers(a)nt(am)*
crucem redimisti mun-
dum: door het heilig
kruis is de wereld ver-
lost. Christus verlost
na de zondeval van
Adam en Eva (graf-
monument op het
Cimitero Monumen-
tale van Milaan).
 Onder: Aktaion ziet
 per ongeluk Artemis
 (Diana) badend met
 haar gezellinnen.
 Hij wordt in een hert
 veranderd, dat door
 zijn eigen jacht-
 honden zal worden
 verscheurd.

de tempelslaap (*incubatio*) in Epidauros of
 Pergamon in de verwachting dat Asklepios in
 de droom een medisch advies zou geven. En ze
 lieten zich inwijden bij Isis, Kybele en/of Mithras.
 Maar christenen konden de religieuze zon niet in
 het water zien schijnen: er was maar één God en
 Jezus was Zijn zoon.

Exclusiviteit

'Wat is waarheid?' vroeg Pilatus aan Jezus toen
 Hij verklaarde dat Hij het was. Voor een heiden
 was het geloof in één absolute Waarheid onvoor-
 stelbaar. Maar de kracht van het monotheïsme
 (joods, christelijk of islamitisch) is juist dat het
 de waarheid in pacht heeft. Gelovigen in Jahweh,
 God de Vader of Allah, beschouwen zich als de
 uitverkorenen en kijken neer op de ongelovige
 honden. (Een persoonlijke ervaring ter adstruc-
 tie: toen ik in een debat met moslims de Koran
 als woestijnboek ontmaskerde, kwam er een
 vraag uit het publiek. Hoeveel keer per dag wast
 de heer Van Hooft zijn gezicht? De vraagsteller
 deed het vijf keer, met andere woorden: wat is die
 Van Hooft een kaffer!) Discussies met moslims
 zijn net als met 'gristenen' steeds dialogen van
 doofstommen. De vroege christenen waren alle-
 maal van dat verstokte soort. Als een verhorende
 magistraat naar hun naam vroeg, antwoordden
 ze provocerend: 'Christen ben ik' (*Christianus*
sum). De overheidsdienaar probeerde alles om
 van het vervelende gedoe af te zijn: even die paar
 wierookkorreltjes voor het beeld van de keizer
 branden en klaar was de case. Het was vooral
 de koppigheid, de *pertinacia*, en niet de bizarre
 godsdienst die de overheid ergerde en een enkele
 keer tot vervolging bracht. Met verbijstering

reageerde de heidense wereld op de ‘bloedgetuigen’, de *martyres*, die hun leven veil hadden voor een geloof.³ Je leven opofferen voor vaderland, familie, vrienden was begrijpelijk en respectabel, maar dood willen gaan omdat je in Jezus geloofde, ging ieder voorstellingsvermogen te boven. Voor de heidenen was dat even onbegrijpelijk als tegenwoordig een verstokte Pepsi-drinker de dood zou verkiezen boven het nuttigen van een blikke Coca Cola. Waren die martelaren niet gewoon zelfmoordenaars? Zo kijken wij ook tegen de zelfmoordterroristen aan, toch zijn ze voor veel moslims martelaren.

Van het halsstarrig gedrag van christenen ging onmiskenbaar een propagandistische werking uit, niet ongelijk aan het effect van moslimmartelaars. ‘Zaad is het bloed der christenen’ (*semen est sanguis Christianorum*) verklaarde Tertullianus in zijn *Apologeticum* (50, 13).

Drastisch democratiseren

Tertullianus is een van de geloofsverdedigers uit de tweede eeuw die zelfbewust de zinnigheid van het christendom aan heidense intellectuelen wilden aantonen. Hun argumenten waren soms zeer ‘onorthodox’. Dat Maria haar kind van de Heilige Geest had ontvangen, was te vergelijken met de bezwangering van Danaë door de gouden regen van Zeus. Och kom, schreef de eerste goed ingevoerde criticus van het christendom Kelsos in zijn *Ware Rede*. Die Maria had, verloofd met Jozef, gewoon met een Romeinse soldaat gevrijd en de ongewenste zwangerschap aan God toegeschreven. Kelsos geeft zelfs de naam van de vrijer, Pantera (die ook in de Talmoed wordt genoemd). Curieus genoeg is in Duitsland een grafsteen gevonden van een militair met de zeldzame naam Panthera. Hij stierf omstreeks 50 na Christus en kwam uit de buurt van Palestina, uit het land van Sidon.

Apologeten als Tertullianus bevestigden waarschijnlijk alleen de eigen aanhang in zijn overtuiging, maar er kwamen filosofische stromingen op die een intellectueel bedje voor het christendom spreidden. De stoa kende het Lot of de Voorzienigheid, waarbij de wijze zich had neer te leggen; die opvatting komt dicht bij het ‘Uw wil geschiede’. Het neoplatonisme liet alles uit het Ene voortkomen, ‘emaneren’, van volkomen geestelijk tot vuig materieel. Drie goddelijke entiteiten hoorden tot de hoogste niveaus terwijl de stoffelijke objecten onderaan zaten. De mens zat er mooi tussenin: hij moest kiezen voor geest of stof. Een intellectueel als Augustinus maakte op de geestelijke zoektocht waarvan hij in *Confessiones* verslag doet, de overstap van manicheïsme via neoplatonisme naar christendom. De nog steeds geldige geloofsbelijdenis van Nicea (325) waartoe Constantijn de bisschoppen dwong, is gevat in neoplatoons jargon.

Dus ook ontwikkelde lieden konden zich vinden in de leer die oorspronkelijk door vissers in het vissers-Grieks van het Nieuwe Testament was neergelegd. Voor eenvoudige lieden bood het christendom al meteen veel perspectief: het eeuwige leven, ook voor slaven en vrouwen. Aan het begin van de oudheid was alleen de farao zeker van een voortbestaan, nu werd de hemel drastisch gedemocratiseerd.⁴ De geloofswaarden werden erin gehamerd door de leiders van de gemeentes, de bisschoppen en ouderlingen. Bisschop Ambrosius van Milaan schreef een soort Leger des Heils-liedjes om de leer er ook bij de massa in te rammen. De *episkopoi* (toezichthouders) en *presbuteroi* (ontwikkeld tot ‘priesters’) stonden aan het hoofd van de plaatselijke kerkelijke hiërarchie. Niet naar hen luisteren was ongehoorzaam zijn aan God. Zo hebben ook de imams een onaantastbaar gezag. Zij reciteren de soera’s in het klassiek-Arabisch, zoals priesters vroeger met het Latijn het gelovige volk epateerden. Alleen zij mochten de heilige teksten verklaren. Zelf de Bijbel lezen werd katholieken ontraden. Mijn advies aan moslims is dan ook: lees je koran eens als een gewoon boek.

Sterke gemeentes

De krachtige plaatselijke organisatie van de kerkelijke gemeentes was een belangrijke overlevingsfactor in de tijd van crisis, de periode van de soldatenkeizers in de derde eeuw. De oude religie was afhankelijk van steun door overheid en plaatselijke elite. Die viel in de chaos weg, terwijl het penningske van de weduwe de lokale *ekklesia* in stand hield. De gemeentes waren daardoor in staat noden te lenigen. Ook nu weet islamitische liefdadigheid de leemtes te vullen die de staat op gebied van sociale zekerheid laat liggen. Weduwen, aan wie hertrouwen werd ontraden, konden zich als vrouwelijke *diakonoi* verdienstelijk maken; een succesvolle religie moet immers ook vrouwen inschakelen. Daarin schiet de islam nog erg tekort: in de Koran is nergens te vinden welke heerlijkheden moslima’s in het paradijs te wachten staan. ►

³ Het Griekse woord *martyres* betekent ‘getuigen’; tegenwoordig denken sommigen dat een martelaar iemand is die martelt!

⁴ Zie voor de ontwikkeling van hiernamaalsvoorstellingen in de loop van de Grieks-Romeinse oudheid mijn boek *Sterven in stijl. Leven met de dood in de klassieke oudheid*, Ambo/Anthos, Amsterdam 2015.

Constantijn op het Concilie van Nicea (325).

De zelfbesturende gemeentes waren in een rijksbreed netwerk verbonden. Afgezanten brachten zendbrieven rond, waarin werd opgesneden over de plaatselijke martelaren, zoiets als de internet-video's van nu. Veel gemeentes ontstonden vanuit immigrantenkerken: christenen uit het Oosten vonden in Rome, Lyon en Carthago de nest-warmte bij hun christelijke broeders en zusters en bleven daar lang het Grieks gebruiken – zoals moslims in de westerse metropolen samenklitten. Het christendom nestelde zich vooral in de steden en was daardoor belangrijker dan de omvang van de aanhang rechtvaardigde. Na drie eeuwen christendom was misschien niet meer dan tien procent van de bevolking christen.

En toen kwam Constantijn

In de spanning die Constantijn voelde op de vooravond van de beslissende slag die hij tegen rivaal Maxentius moest leveren, kreeg hij een droom waarin hij in de hemel een teken zag en een stem hoorde zeggen: 'In dit teken zul je overwinnen.' Spoor-slags liet hij de vaandels van dit teken voorzien. Zo won hij op 28 oktober 312 ten noorden van Rome de slag bij de Milvische brug. Kerkhistorici maakten later van 'dit teken' een kruis, maar dat is uiterst twijfelachtig. Tijdens zijn hele regering, die tot 337 duurde, verschijnt het kruisteken niet op het voor de hand

liggende medium: de munt. We zien daarop wel de *Sol Invictus*, de Onoverwinnelijke Zon. Deze was kennelijk bedoeld als een overkoepelende godsvoorstelling waarin iedere Rijksgenoot zich zou kunnen vinden. Op de Boog van Constantijn in Rome zegt de ere-inscriptie vaagjes dat de keizer de tirannieke vijand overwon 'op instigatie van de godheid' (*instinctu divinitatis*). Wel begunstigde Constantijn het christendom onmiskenbaar. Kerkelijke bezittingen die bij de recente vervolging waren geconfisqueerd, werden teruggegeven. Kerken werden vrijgesteld van belastingen en geestelijken van de dienstplicht.

'Constantijn was onder de indruk van de organisatorische kracht en het zelfbewustzijn van de Kerk'

Bisschoppen kregen de bevoegdheid om recht te spreken. Opportunisten voelden uit welke richting de wind waaide en bekeerden zich massaal. Die toestroom konden de bestaande huiskerken niet aan. Daarom liet Constantijn zijn legerarchitecten grote hallen bouwen, naar het bekende model van de markthal, de basilica. Zo verrezen de basilieken van de Sint-Pieter en de Sint-Jan van Lateranen. Als politicus was Constantijn onder de indruk van de organisatorische kracht en het zelfbewustzijn van de Kerk. Daarom zette hij in op het christelijke paard. De heidense wereld reageerde gelaten op de religieuze omslag. Het ontbrak aan intellectuele vastberadenheid om de strijd met het christendom aan te gaan. Alleen Constantijns neef Julianus II deed tijdens zijn kortstondige keizerschap (361-363) een vergeefse poging het heidendom als een concurrerende kerk te organiseren. Maar al aan het eind van de vierde eeuw maakte Theodosius het christendom tot de staatsgodsdienst. Nu werden joden, heidenen en ketters vervolgd; de heidense tolerantie was voorbij.

Als er een historische les mag worden getrokken uit deze vergelijking tussen de opkomst van het christendom en de islam, is het deze: geen tolerantie tegenover de intoleranten. ■

Munt van Constantijn met op de keerzijde *soli invicto comiti*, 'voor de Onoverwinnelijke Zon, de metgezel'. Onder: Inscriptie op de Boog van Constantijn, Rome. Zijn zege vond plaats *instinctu divinitatis*, 'op instigatie van de godheid'.

